

ЖЕРТВА ЯК ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН VICTIMSHIP AS A PSYCHOSOCIAL PHENOMENON

У статті було розглянуто ряд наукових праць по віктимологічній тематиці та досліджена концепція поняття «жертва», як психосоціального явища, що безпосередньо пов'язане зі суспільством та законами суспільства, а також із функціонуванням людської психіки. Взагалі жертву досліджує віктимологія, міждисциплінарна наука що вивчає кількісні та якісні характеристики жертв злочинів, соціальних і природних явищ, з метою підвищення ефективності профілактичної діяльності, надання допомоги жертвам, удосконалення форм і методів запобігання. Наша дослідницька робота показує трохи інший погляд на саму жертву та на формування її, як психосоціального феномена. Ми згодні з тим, що вчинення злочину проти особи автоматично утворює наявність жертви, яка в кримінальному та кримінальному процесуальному праві має свій статус – потерпілий. Але не завжди жертва злочину є потерпілим кримінальному провадженні. Особи, безпосередньо дотичні до злочину, відчують моральні страждання, а таких страждань можуть відчувати і особи, що мають опосередковане відношення і яких також потрібно називати жертвами. Будь-яка людина, яка чула про протиправну дію або бачила її, в тому числі по телебаченню чи інтернету, може відчувати негативні переживання. Ці переживання можуть трансформуватися в моральні страждання, які ввімкнут різноманітні психосоціатичні та поведінкові механізми, що призведуть до порушень у фізичному чи ментальному здоров'ї. Жертвою може бути людина, якій завдано моральної (психологічної) чи фізичної шкоди від негативних чинників буття. Таких як: техногенні аварії; різноманітні природні явища, таких як ураган, землетрус, напад дикого звіра та інші; нещасні випадки на виробництві та побуті; булінг та мобінг. Нами було введено нове поняття «жертви», яке дещо відрізняється від її розуміння іншими науковцями. Жертва – це фізична особа, яка відчуває (повинна відчувати) об'єктивне і реальне психологічне страждання в результаті отримання фізичної та/або психологічної травми, обумовленої зовнішніми та внутрішніми небезпечними факторами людського буття. Тобто втратила для себе вкрай значущі цінності під впливом на неї іншої людини, групи людей, певних подій та обставин, як суб'єктивно так і об'єктивно оцінених. Становлення жертви або розвиток її і онтогенезі відбувається в трьох напрямках, які можуть протікати окремо один від одного, або можуть переплетатися протягом усього життя. Перший напрямок стосується індивідуальних особливостей людини, другий – соціальних аспектів людської діяльності, третій – це некеровані сили природи. Ми зробили висновок, що головним завданням психолога є трансформація людини-жертви в повноцінну частину суспільства. Людину яка розуміє загальнолюдські цінності, дотримується їх, бачить позитивну перспективу свого життя та життя людства, а також

намагається досягнути Розумного Сенсу в екзистенційному просторі.

Ключові слова: жертва, злочин, негативні переживання, нещасний випадок, ментальне здоров'я.

The article reviewed a number of scientific works on victimology and explored the concept of «victim» as a psychosocial phenomenon that is directly related to society and society's laws, as well as to the functioning of the human psyche. In general, the victim is studied by victimology, an interdisciplinary science that studies the quantitative and qualitative characteristics of victims of crimes, social and natural phenomena, with the aim of increasing the effectiveness of preventive activities, providing assistance to victims, and improving the forms and methods of prevention. Our research work shows a slightly different view of the victim itself and its formation as a psychosocial phenomenon. We agree that the commission of a crime against a person automatically results in the presence of a victim, who in criminal and criminal procedural law has its own status – the victim. But the victim of a crime is not always the victim of criminal proceedings. Persons directly related to the crime experience moral suffering, and such suffering may also be felt by persons who have an indirect relationship and who should also be called victims. Any person who has heard about an illegal activity or seen it, including on television or the Internet, can feel negative experiences. These experiences can transform into moral suffering, which will turn on various psychosomatic and behavioral mechanisms that will lead to violations in physical or mental health. A victim can be a person who has suffered moral (psychological) or physical damage from negative factors of existence. Such as: man-made accidents; various natural phenomena, such as hurricane, earthquake, wild animal attack and others; accidents at work and everyday life; bullying and mobbing. We have introduced a new concept of «victim», which is somewhat different from its understanding by other scientists. A victim is a physical person who experiences (should experience) objective and real psychological suffering as a result of receiving a physical and/or psychological injury caused by external and internal dangerous factors of human existence. That is, she lost extremely significant values for herself under the influence of another person, a group of people, certain events and circumstances, both subjectively and objectively assessed. The formation of the victim or its development and ontogenesis takes place in three directions, which can proceed separately from each other, or can be intertwined throughout life. The first direction concerns the individual characteristics of a person, the second – social aspects of human activity, the third – uncontrollable forces of nature. We concluded that the main task of a psychologist is to transform a victim into a full-fledged part of society. A person who understands universal human values, adheres to them, sees a positive perspective of his life and the life of humanity, and also tries to achieve Reasonable Meaning in the existential space.

Key words: victim, crime, negative experiences, accident, mental health.

УДК 159.9.07:351.74

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.66.55>

Ташматов В.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Герашенко О.С.

к.ю.н., доцент,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Джежик О.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Аналізуючи наукові праці видатних вчених у сфері кримінального права та кримінологів, які займалися і займаються вивченням поняття «жертва», однозначної та чіткої концепції розкриття цього психосоціального явища ми встановити не можемо. Цю проблематику активно досліджували: Г. Гентінг, Б. Мендельсон, Л.В. Франк, С.Б. Алімов, М.І. Бажанов, І.О. Бандурка, О.М. Цільмак, Н.Л. Березовська, О.Д. Бойков, В.М. Бурдін, Є.М. Вечерова, Т.О. Гончар, П.С. Дагель, О.В. Дащенко, А.О. Джужа, О.М. Джужа, Ю.В. Єгорова, В.Є. Квашис, А.О. Клевцов, О.О. Книженко, Н.Я. Ковтун, В.П. Козирева, А.Ю. Коновалова, Н.М. Крестовська, В.О. Меркулова, Н.А. Орловська, Л.М. Палюх, Д.В. Рівман, В.Я. Рибальська, О.О. Северин, В.В. Сташис, В.О. Туляков, В.І. Шакун, А.О. Яровий та ін. Хоча загальних протиріч в їх працях не має, але деякі особливості тлумачень та класифікації поняття «жертви» є. Ми ж будемо намагатися узагальнити все те, що раніше досліджувалося в цій сфері та зробити власні висновки.

З початку потрібно розібратися із самим поняттям «жертва». Онтологічний погляд на розвиток усього живого на нашій планеті може нам підказати розподіл між розумінням, що за феномен є людина – жертва та коли саме вона стає жертвою. Як ми зазначали раніше, жертва, це явище психосоціальне, тобто воно безпосередньо пов'язане зі суспільством та законами суспільства, а також із функціонуванням людської психіки.

Взагалі жертву досліджує віктимологія (**жертва** з лат. – *victima*, англ. – *victim*, фр. – *viktime*), міждисциплінарна наука що вивчає кількісні та якісні характеристики жертв злочинів, соціальних і природних явищ, з метою підвищення ефективності профілактичної діяльності, надання допомоги жертвам, удосконалення форм і методів запобігання. Ця концепція була започаткована Гансом фон Гентінгом, якого вважають «батьком» віктимології. У монографії «Злочинець і його жертва» він розробив вчення про жертву злочину та довів, що відносини жертва – злочинець тісно пов'язані зі злочиним. Він підкреслив наявність зв'язку між злочинцем і жертвою та їхньою взаємодією в процесі вчинення злочину: «Негласне взаєморозуміння злочинця і жертви є основоположним фактом кримінології. Зрозуміло, ніяких домовленостей, тим більше пайових, при цьому не укладається, однак має місце інтеракція, взаємодія і обмін елементами причинності» [3; 7]. Тобто Гентінг поняття «жертви» обов'язково пов'язував із поняттями «злочинець» та «злочин». Відсутній злочин – відсутня жертва.

Наш погляд дещо відрізняється від погляду засновника віктимології. Так, ми згодні з тим, що вчинення злочину проти особи автома-

тично утворює наявність жертви, яка в кримінальному та кримінальному процесуальному праві має свій статус – потерпілий. Але не завжди жертва злочину є потерпілим кримінальному провадженні.

Кримінально процесуальне право України встановлює, що потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Але ця норма не завжди корелює з реальним життям та не може все передбачити.

Так у разі вчинення злочину відносно особи, що не розуміє самого характеру протиправного діяння, у зв'язку з порушенням психічного здоров'я або віковою некомпетентністю (сексуальні злочини, злочини майнового характеру), особа перебуває у стані, який унеможливорює саме розуміння такого діяння. Фактично жертва є, але потерпілою може бути визначена особа із числа близьких родичів чи членів родини лише у випадку звернення до правоохоронних органів, по цьому факту. Сама ж жертва не буде визначена потерпілою [4].

Не потрібно забувати про латентні злочини. Коли злочин проти особи вчиняється, особа розуміє протиправний характер, але по різних мотиваційних причинах не звертається до правоохоронних органів. Це можуть бути причини страху помсти, невіра в якісну роботу правоохоронної системи, правовий негілізм або звичайний сором. Тут жертва є, але процесуального статусу потерпілого не має. Характерними прикладами латентних злочинів, коли жертва мотивовано уникає офіційного звернення до правоохоронних органів є: згвалтування; вчинення домашнього насильства; злочини в ореолі деструктивних культур; злочини вчинені відносно так званих «авторитетних злочинців»; злочини винені в місцях позбавлення волі.

Окремо потрібно обговорити питання жертви, по критерію завдання моральної шкоди. Кримінально процесуальне право говорить що моральна шкода – це втрати немайнового характеру, які наступають внаслідок душевного дискомфорту, переживань, страждань, приниження честі, гідності та ділової репутації, ускладнень особистого життя, що спричинені фізичним болем та стражданнями, які особа зазнала ушкодженням здоров'я, знищенням, пошкодженням чи незаконним вилученням майна чи образами у процесі кримінального правопорушення чи інших протиправних дій; це погіршення ділових чи інтимних стосунків, взаємин у сім'ї, на роботі, у неформальних колективах, із друзями, родичами, знайомими, коханими, зниження творчої активності й погіршення

результатів творчої діяльності; виникнення депресії чи психічних розладів; втрата чи марнування часу, порушення звичайних життєвих зв'язків, ускладнення ділової чи політичної кар'єри та інші негативні наслідки у сфері особистого і суспільного життя, що сталися унаслідок правопорушення або інших незаконних дій чи бездіяльності [1].

В цьому сенсі взагалі потрібно розглядати, як жертву, дуже велике коло осіб. Адже будь-яка людина, що чула про протиправну дію або бачила її, в тому числі по телебаченню чи інтернету, може відчувати негативні переживання. Ці переживання можуть трансформуватися в моральні страждання, які ввімкнут різноманітні психосоціатичні та поведінкові механізми, що призведуть до порушень у фізичному чи ментальному здоров'ї. Порушення сну, втрата апетиту, персеверація, прокрастинація, депресивні стани та інше, можуть бути реакцією на такі переживання. Можна зробити висновок, що не тільки безпосередньо дотичні до злочину особи відчують моральні страждання, а таких страждань можуть відчувати і особи, що мають опосередковане відношення і яких також потрібно називати жертвами.

Ми також вважаємо, що жертва, це не обов'язково факт вчинення злочину. Жертвою може бути людина, якій завдано моральної (психологічної) чи фізичної шкоди від негативних чинників буття. Таких як: техногенні аварії; різноманітні природні явища, таких як ураган, землетрус, напад дикого звіра та інші; нещасні випадки на виробництві та побуті; булінг та мобінг.

Видатний кримінолог Лев Вульфівич Франк у своїй віктимологічній концепції жертви поділив на чотири рівні:

1. Безпосередньо фізичні особи;
2. Родини;
3. Колективи або організації;
4. Населення країни, регіону або району.

Така класифікація може бути актуальною при врахуванні соціологічних особливостей віктимізації. Зрозуміло, що ми повинні врахувати суспільну складову в розумінні поняття жертви, але, на наш погляд, потрібно врахувати все ж таки особистісні якості, які є індивідуальними у кожного.

Таким чином нам необхідно встановити саме поняття жертви та визначитися з її класифікацією. **Жертва** – це фізична особа, яка відчуває (повинна відчувати) об'єктивне і реальне психологічне страждання в результаті отримання фізичної та/або психологічної травми, обумовленої зовнішніми та внутрішніми небезпечними факторами людського буття. Тобто втратила для себе вкрай значущі цінності під впливом на неї іншої людини, групи людей, певних подій та обставин, як суб'єктивно так і об'єктивно оцінених.

Становлення жертви або розвиток її і онтогенезу відбувається в трьох напрямках, які можуть протікати як окремо один від одного, а можуть переплетатися протягом усього життя.

Перший напрямок стосується індивідуальних особливостей людини, другий – соціальних аспектів людської діяльності, третій – це некеровані сили природи.

Індивідуальними особливостями, які формують жертву є фізичні або психічні вади. Людина може стати жертвою з самого моменту народження. Такі вроджені особливі прояви індивідуальності ще на думку Альфреда Адлера ставали бар'єром в формуванні повноцінної особистості. Дитина, яка має такі вади, під час спілкування з однолітками завжди відчуває себе не такою як всі, що призводить до комплексу неповноцінності та формування жертви. Це проявляється в цькуванні такої дитини у дитячому садочку та у школі. І якщо не відбулася гіперкомпенсація, така людина буде постійною жертвою. Перш за все жертвою психологічного ставлення як деяких оточуючих так і жертвою свого індивідуального ставлення до цієї проблеми. Введення інклюзивної освіти та відповідальності за булінг може знизити таку проблему, але, на жаль, побороти її до кінця ніколи не зможе.

Також становлення жертви з моменту самого народження є небажана дитина, народження якої ламає всі життєві плани матері. У подальшому ця дитина може взагалі не отримувати звичайної материнської ласки. І така деструктивна поведінка матері призводить до виникнення у підлітка невпевненості у своїх діях, фонові тривожності, неможливості будь-кого любити та робити щасливим. Клієнтські випадки, в роботі психолога, яскраво підкреслюють такі факти. Так в 90% випадків звернень до психолога підлітків у віці 16–18 років із запитом: тривожність, показують картину відсутності проявів ласки та любові в родині. Інколи підлітки з такими проявами поведінки з боку батьків взагалі ніколи в житті не стикалися.

Вкрай цікавим прикладом, що показує необхідність материнської любові та негативні наслідки у разі її відсутності, можна побачити на дослідженні видатного американського психолога, професора Вісконсінського університету, президента Американської психологічної асоціації Гаррі Харлоу про «природу любові». В своєму експерименті над макаками, Харлоу практично довів, що відсутність звичайної материнської любові не може створити повноцінного члена суспільства. А навпаки створить повноцінну жертву усього подальшого життя.

Другий напрямок становлення людини як жертви, є різноманітні соціальні фактори, яких вкрай багато, але ми їх спробуємо систематизувати.

1. Родина.

Це перший щабель людської діяльності, де відбувається початок соціалізації та який вибудовує базову життєву поведінку. Родинні стосунки можуть сформувати особистість, яка готова до будь-яких життєвих викликів, а можуть створити невпевненого в собі невротика, навколо якого ніби утворена «аура жертви». Про родини із знаком плюс ми в цьому дослідженні говорити зараз не будемо, поговоримо тільки про деструктивні родини, які саме і формують жертву.

По-перше, це родини, де вчиняється сімейне або домашнє насильство. Діти, які живуть в таких родинах, часто самі стають жертвою таких протиправних дій і, у подальшому житті, фіксують таку поведінку як прийнятну. До речі, в положенні жертви домашнього насильства може бути не тільки дитина, а і будь-хто із членів сім'ї. Особливе занепокоєння психологів викликають «навчені жертви», тобто члени родини, які по різних причинах змирилися з такого роду насильством і сприймають його за звичайний перебіг подій.

По-друге, це родини де батьки зловживають алкоголем або вживають наркотичні речовини. Ця форма поведінки є прикладом для дітей і в подальшому є висока вірогідність дубляжу з подальшими негативними наслідками.

По-третє, родини де батьки є прихильниками деструктивних культів. Як правило діти також вимушені тим або іншим шляхом приймати участь у таких культах і така участь може не тільки загрожувати фізичному чи психологічному здоров'ю, а й частіше за все і сформує жертву.

По-четверте, це родини, де батьки проповідують правовий нігілізм, неприйнятне ставлення до суспільства та його норм. В таких родинах основним культом є гроші та інші матеріальні цінності. А шляхи отримання цих благ ніякого значення не мали. Потурання законів країни, вчинення кримінальних правопорушень корисливого характеру, в таких родинах є нормою. Відповідно дитина, яка живе та виховується в такому середовищі і формується як жертва.

2. Школа.

На теперішній час в Україні, з урахуванням пандемії COVID-19 та повномасштабної війни, відносини в школі між учнями дещо трансформувалися, але ми розглянемо класичну ситуацію, коли школа повноцінно працює, а школярі навчаються в живу у класі.

В школі у дитини починає формуватися повноцінний світогляд та розуміння себе як людської особистості, з усіма витікаючими з цього правами та обов'язками. На цій стадії людського розвитку формується почуття особистої гідності. Саме приниження почуття особистої гідності шляхом цькування, образ,

фізичного насильства і призводить до утворення жертви. Тут потрібно підкреслити, що тільки супротив такому явищу як булінг, зможе психологічно укріпити дитину, що у подальшому буде повноцінним ментальним захистом від можливого насильства. Однак треба враховувати саме вид такого супротиву, адже дитина що є жертвою булінгу, у якості форми захисту на словесні образи, може використати фізичну силу. В цьому сенсі потрібно проводити профілактичну роботу серед школярів із залученням шкільного психолога, представників ювенальної превенції та офіцерів освітньої безпеки Національної поліції України.

3. Коло друзів та приятелів.

Це така комбінована складова, що об'єднує і шкільних друзів, і друзів чи приятелів із району проживання, і друзів з секції чи гуртку. В цьому колі можуть бути діти із родин з різним соціальним статусом та стилем виховання. Але саме виховання кожного члена цього кола і впливає на безпосередні транзакції між ними. Відносини можуть бути здорові та рівні. Та може бути і навпаки.

Наприклад, у вже сформовану за територіальним принципом групу підлітків, та яка веде явно асоціальний стиль співіснування, намагається зайти новий підліток, який щойно переїхав з іншого місця. Як правило, така асоціальна група спробує перевірити на слабкість «новачка». І якщо «новачок» не зможе нічого протиставити, це потенційна жертва і майбутніх знущань, і вимагання, і фізичного насильства з боку інших членів групи.

4. Робота.

Ми умисно не освітлюємо навчання у закладі вищої освіти, а переходимо одразу до роботи, так як цей етап майже не впливає на концептуальне формування особистості жертви. На цьому етапі молодь в більшості вже соціалізована та в основному мотивовано займається отриманням професійно важливих знань та навичок.

А невірно організований процес робочих відносин дуже часто призводить до формування саме особистості жертви. Зрозуміло, що основна відповідальність в цьому повинна покладатися на менеджмент організації, де безпосередньо працює людина, але при цьому важливу роль грає так званий «людський фактор», що інколи взагалі не корелює з встановленими робочими нормами.

Загально можна об'єднати всіх людей, які постраждали під час виконання на роботі в категорію «жертви нещасного випадку на виробництві». За даними Міжнародної організації праці, щорічно в світі фіксують близько 340 млн нещасних випадків на виробництві та 160 млн жертв професійних захворювань. Щороку з цих же причин гине 2,3 млн людей [5].

Є чітке розуміння цих причин. Головною, є безпосередня вина відповідальних осіб за організацію охорони праці на підприємствах, установах, організаціях. Належна перевірка охорони праці не здійснюється, інструктажі не проводяться та інше.

Також це відбувається по причині економії власниками на загальному забезпеченні охорони праці та елементарне не належне забезпечення засобами індивідуального захисту своїх робітників. Ми можемо навести дуже багато характерних прикладів. Так у 2000 році на територію України незаконним шляхом проникли двоє, озброєних вогнепальною зброєю, дезертирів з невизнаної Придністровської Молдавської республіки. На території України, в селі Градинці, вони скоїли розбійний напад на продуктову крамницю та застрелили міліціонера, заволодівши його зброєю. Для затримання злочинців було сформовано спеціальний зведений загін, що складався із співробітників міліції територіальних підрозділів. Але коли всі прибули на місце та відбулося загальне шиккування, було виявлено вкрай ганебний факт нехтування життям та здоров'ям міліціонерів з боку відповідальних осіб. Так ряд співробітників міліції, у якості засобів індивідуального захисту були забезпечені пластиковими касками, які використовуються при масових заворушеннях та бронезилетами 1 класу, що можуть захистити тільки від враження холодною зброєю.

Аналогічних прикладів, коли відбувається трансформація звичайного працівника на «жертву нещасного випадку» дуже і дуже багато. Це може бути враження електричним струмом, падіння з висоти, дорожньо-транспортні пригоди, придавлення елементами виробничих потужностей та переробки тощо.

5. Побут.

Жертва нещасних випадків у побуті або нещасних випадки не виробничого характеру – це людина, яка постраждала в результаті травмуючих факторів, не пов'язаних з виконанням трудових обов'язків. До них відносяться:

- Прямування на роботу чи з роботи пішки, на громадському, власному або іншому транспортному засобі, що не належить підприємству, установі або організації і не використовувався в інтересах цієї організації;

- Переміщення повітряним, залізничним, морським, внутрішнім водним, автомобільним транспортом, в електротранспорті, метрополітені, на канатній дорозі, фунікулері та на інших видах транспортних засобів;

- Виконання громадських обов'язків (рятування людей, захист власності, правопорядку тощо, якщо це не входить до службових обов'язків);

- Виконання донорських функцій;
- Учасі в громадських акціях (мітингах, демонстраціях, агітаційно-пропагандистській діяльності тощо);

- Учасі у культурно-масових заходах, спортивних змаганнях;

- Проведення культурних, спортивних та оздоровчих заходів, не пов'язаних з навчально-виховним процесом у навчальних закладах;

- Використання газу у побуті;

- Вчинення протиправних дій проти особи, її майна;

- Користування або контакту із зброєю, боеприпасами та вибуховими матеріалами;

- Виконання робіт у домашньому господарстві, використання побутової техніки;

- Стихійного лиха;

- Перебування в громадських місцях, на об'єктах торгівлі та побутового обслуговування, у закладах лікувально-оздоровчого, культурно-освітнього та спортивно-розважального призначення, в інших організаціях, а також у рекреаційних зонах.

- Контакт з тваринами (у тому числі птахами, плазунами, комахами тощо) та рослинами (у тому числі грибами, водоростями тощо), що призвело до ушкодження здоров'я або смерті потерпілих;

- Споживання (використання) нехарчової продукції [2].

Причиною формування «жертви нещасного випадку в побуті» дві. Перша, це особиста халатність, тобто нехтування звичайними нормами людського існування (нешасні випадки при виконанні ремонтних робіт у себе вдома, пірнання в озеро в стані алкогольного сп'яніння, провокація конфлікту з озброєним хуліганом тощо). Другою є непереборна сила, яка взагалі не залежить від самої жертви (знань, навичок, вольових актів). Це можуть бути природні фактори (землетруси, повині, дикі звірі) та людські фактори (злочинні прояви, техногенні аварії, лікарські помилки, воєнні дії та інше).

Підсумовуючи вищезазначене, хочеться підкреслити, що будь-яка людина може стати жертвою. Інколи це взагалі не залежить від самої людини. Але не будемо завершувати дослідження на песимістичній ноті. Бути жертвою та відчувати себе жертвою зовсім різні речі. Суб'єкт діяльності, який схильний до вітимних проявів, не бачить позитивних перспектив, сприймає все в темних тонах, не може бути щасливою людиною. І головним завданням психолога якраз і є трансформація людини-жертви в повноцінну частину суспільства. Людину яка розуміє загальнолюдські цінності, дотримується їх, бачить позитивну перспективу свого життя та життя людства, а також намагається досягнути Розумного Сенсу в екзистенційному просторі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Постанова Кабінету міністрів України від 22 березня 2001 р. N 270. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-2001-%D0%BF#Text>
3. Віктимологія : навчальний посібник / Н. М. Теслик. Суми : Сумський державний університет, 2021. 71 с.
4. Тertiшник В. М. Права і свободи людини: підручник. Київ: Алерта, 2022. 432 с. ISBN 978-617-566-725-5
5. Слово і діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/04/28/infografika/suspilstvo/travmatyzm-vyrobnyctvi-skilky-bulo-vypadkiv-najnebezpechnishe-pracyuvaty-ukrayini>